

Adam BobrykORCID: 0000-0001-5876-4685
adam.bobryk@uph.edu.plUniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych

Język kazań a kształtowanie tożsamości narodowej

Jana Raclavská, Urszula Kolber, Józef Szymeczek, *Kazania cieszyńskie. O języku w kościele luterańskim*, Kongres Polaków w Republice Czeskiej, Czeski Cieszyn 2022, ss. 311

DOI: 10.34739/doc.2022.19.22

Niewątpliwie język stanowi szczególnie popularne kryterium jedności narodowej¹. Przy tym jest kluczowym elementem interakcji społecznej². Nie tylko zawiera opis rzeczywistości i doświadczenia kulturowe, ale sprzyja też procesowi integracji danej społeczności oraz jej spójności. Zdecydowanie ma wpływ na kształtowanie tożsamości narodowej i postrzegany jest jako atrybut przynależności do nacji. Słusznie więc stwierdza Piotr Sztompka, że język „stanowi bardzo istotny czynnik wytwarzający wewnętrzną solidarność zbiorowości i zarazem jej separację od zbiorowości zewnętrznych. Mówienie wspólnym językiem, a zatem rozumienie się nawzajem, to ważny element środowiskowej czy grupowej tożsamości, poczucia «my». Natomiast posługiwanie się odmiennym językiem wyznacza często granicę obcych, o których myślimy «oni». Tak jest oczywiście w przypadku narodów, grup etnicznych, regionów”³.

Naród jest wspólnotą powstałą w toku rozwoju historycznego. Elementami spajającymi są język, kultura, przeświadczenie

¹ S. Ossowski, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi. Dzieła*, t. II, Warszawa 1966, s. 119.

² Z. Bokszański, A. Piotrowski, M. Ziółkowski, *Socjologia języka*, Warszawa 1977, s. 6.

³ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012, s. 359.

o wspólnym pochodzeniu, terytorium, funkcjonowanie własnego państwa lub dążenie do jego wykształcenia⁴. Istotnym aspektem jest również pamięć historyczna i jej interpretacja⁵. Jednocześnie dzieje poszczególnych narodów nie rozwijały się jednorodnie i stabilnie. Przepelnione były zarówno pozytywnymi zmianami, jak też konfliktami czy sporami. Skutkowało to licznymi transformacjami, migracjami, procesami asymilacyjnymi, przesuwaniem granic dominacji, przekształcaniem struktury stratyfikacyjnej, podnoszeniem lub obniżeniem statusów poszczególnych grup społecznych. Wiele przemian dokonywanych było pod wpływem kontaktów z innymi narodami. Były to działania o charakterze dobrowolnym, spontanicznym, a kiedy indziej – przymusowym lub ukierunkowanym. Najczęściej jednak stanowiły sieć przeplatających się oddziaływań. Należy przy tym uwzględnić fakt posiadania państwa czy jego upadku lub zmiany granic i politykę poszczególnych władz wobec określonych nacji, co wpływało na procesy narodotwórcze. Na pograniczach ponadto niejednokrotnie wytwarzał się specyficzny fenomen społeczności zróżnicowanych kulturowo, podejmujących kontakty między sobą, a w konsekwencji kształtował się nowy ład, zmieniały tożsamości i wzorce zachowań. Związane to było nie tylko z przenikaniem, ale też tworzeniem pewnej unikalnej jakości. Nieustannym konstruowaniem i rekonstruowaniem tożsamości, przekształcaniem stratyfikacji narodowo-kulturowej, co prowadziło do zaspokajania aspiracji, jak również do napięć, podziałów i różnego rodzaju nierówności⁶.

W warunkach ograniczeń szczególną rolę odgrywa kultura. Umożliwia ona przetrwanie narodu w przypadku braku własnej państwowości. Niewątpliwie język spełnia tutaj kluczową rolę w odniesieniu do określenia samoidentyfikacji. Umożliwia on też zrozumienie i pełne uczestnictwo w kulturze narodowej. Jak zauważył Roman Dzwonkowski w odniesieniu do samoidentyfikacji Polaków na Wschodzie, język niewątpliwie był czynnikiem sprzyjającym zachowaniu tożsamości narodowej w sytuacji presji asymilacyjnej, ale nie okazał się on elementem rdzenia kulturowego, bez

⁴ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 145.

⁵ R. Zenderowski, *Pamięć i tożsamość narodowa*, „Athenaeum” 2011, vol. 28, s. 149-166.

⁶ Cf. A. Sadowski, *Spoleczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza*, Kraków 2019.

którego przynależność do określonej społeczności byłaby niemożliwa. Stało się nim natomiast uczestniczenie w życiu Kościoła rzymskokatolickiego obrządku łacińskiego⁷. Odzwierciedlenie miało to w obiegu opinii: Polak-katolik, którą stosowano nie tylko do rodaków żyjących w diasporze, ale ma to niejednokrotnie uogólniające zastosowanie do całego narodu⁸.

Interesującym i mało obecnym faktem w świadomości społecznej jest to, że na Śląsku Cieszyńskim takim odpowiednikiem było pojęcie Polak-protestant. Wątki te pojawiały się w różnych publikacjach i były ujmowane z rozmaitej perspektywy⁹. Aktualnie w Republice Czeskiej ukazała się kolejna monografia, która poszerza zakres wiedzy dotyczącej tego obszaru problemowego. Co jest istotne, książka *Kazania cieszyńskie. O ich języku w kościele luteranckim*, której autorami są Jana Raclavská, Urszula Kolber, Józef Szymeczek, została opublikowana nie tylko w języku polskim, ale jej wydawcą jest jedna z najważniejszych organizacji mniejszości w tym kraju, czyli Kongres Polaków w Republice Czeskiej¹⁰. Podkreśla to znaczenie tej kwestii dla tego środowiska narodowego.

Książka podzielona została na sześć rozdziałów. Pierwszy – *Ewangelicy na Śląsku cieszyńskim. Między konfesją a narodem* zawiera następujące problemy szczegółowe: *Geneza protestantyzmu, Księstwo Cieszyńskie za czasów Jana z Pernsteinu, Rozwój luteranizmu na ziemi cieszyńskiej za rządów Wacława III Adama, Ugruntowanie pozycji Kościoła luteranckiego, Powrót na łono Kościoła katolickiego a zmiana sytuacji religijnej, Czasy największego ucisku wyznaniowego, Legalizacja kultu ewangelickiego, Założenie zboru w Cieszynie a działalność pierwszych pastorów, Koniec pie-*

⁷ R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994, s. 23-27.

⁸ A. Wysocki, „Polak-katolik”? O związkach między deklarowaną religijnością a poczuciem tożsamości narodowej Polaków, „Przegląd Religioznawczy” 2022, nr 2, s. 125-140.

⁹ Cf. J.T. Maciuszko, *Ewangelicka postylografia polska XVI-XVIII wieku. Charakterystyka – analiza porównawcza – recepcja*, Warszawa 1987; G. Kubica, *Luteranie na Śląsku Cieszyńskim. Studium historyczno-socjologiczne*, Bielsko-Biała 1996; T. Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska. Bibliografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819-1882)*, Gdańsk 2000; H. Rusek, *Religia i polskość na Zaolziu*, Kraków 2002; M. Michalska, *Religijność na pograniczu. Polacy na Zaolziu, Czeski Cieszyn* 2006; E. Pałka, *Śląski Kościół Ewangelicki Augsburgskiego wyznania na Zaolziu. Od polskiej organizacji religijnej do Kościoła czeskiego*, Wrocław 2007.

¹⁰ J. Raclavská, U. Kolber, J. Szymeczek, *Kazania cieszyńskie. O języku w kościele luteranckim*, Czeski Cieszyn 2022.

tystów w Cieszynie, *Pietyści cieszyńscy a «Dąbrówka»*, *Patent tolerancyjny a rozwój kultu ewangelickiego*, *Przemiana walki o prawa wyznaniowe w walkę o prawa obywatelskie*, *Duch reformacji a odrodzenie państwa polskiego*. Drugi rozdział – *Polszczyzna w kazaniach cieszyńskich*. Język i naród podzielony został na części: *Pierwsi ewangeliccy pastory cieszyńscy*, *Jan Muthman*, *Samuel Ludwig Zasadius*, *Kazania jako gatunek stylistyczny*, *Kaznodziejstwo reformacyjne*. W trzecim – *Mowy pastorów cieszyńskich przełomu XVIII i XIX wieku* wyodrębniono podrozdziały: *O kazaniach Jana Traugotta Bartelmusa*, *Józef Franciszek Schimko*, *Jerzy Filipek i jego kazanie instalacyjne z roku 1839*, *Andrzej Żlik: Pamiętne kazanie po śmierci Najjaśniejszego Cesarza Franciszka I*, *Wilhelm Raschke*, *Jan Winkler*. W czwartym – *Wiosna Ludów i jej wpływ na stosunki językowe i wyznaniowe na Śląsku Cieszyńskim* nie wydzielono żadnych części szczegółowych. Natomiast w piątym – *Kazania cieszyńskie drugiej połowy XIX wieku* ograniczono się do dość lapidarnego zatytułowania wyodrębnionych elementów jedynie nazwiskami duszpasterzy: *Jerzy Bogusław Heczko*, *Alfred Gustaw Kłapsia*, *Jan Labzik*, *Franciszek Michejda*. Ostatni – szósty rozdział zatytułowany został *Szata językowa kazań drugiej połowy XIX wieku*. Wyodrębniono w nim następujące podrozdziały: *Perswazyjno-stylistyczne środki językowe w kazaniach cieszyńskich*, *Grafia i system gramatyczny polszczyzny cieszyńskiej na przykładzie homilii drugiej połowy XIX w.*, *System deklinacyjny i koniugacyjny kazań*. Jako swoisty rodzaj wstępu umieszczono tekst *O cieszyńskoluterańskim etosie słowa*, którego autorem jest Karol Daniel Kadłubiec. Natomiast rolę zakończenia spełnia materiał *Polszczyzna rękopisów luterańskich na Śląsku Cieszyńskim w XVIII i XIX wieku*. *Podsumowanie*. Ponadto w publikacji umieszczono streszczenia w języku czeskim, angielskim i niemieckim, bibliografię podmiotową, przedmiotową, internetową, informacje o autorach, rejestr nazwisk, indeks miejsc, a także załączono kopie rękopisów kazań.

Ziemia cieszyńska od wieków była specyficznym terenem pogranicza. W konsekwencji kształtowała się tutaj mozaika narodowościowa, kulturowa, językowa i religijna. Jak podkreślono w publikacji, luteranizm w tym regionie był swoistym nosicielem polskości. Miało to tak powszechny charakter, że kaznodzieje, którzy przybywali z posługą duszpasterską z innych terenów, musieli

opanować język polski, gdyż w innym przypadku praktycznie nie mieliby możliwości głoszenia słowa Bożego¹¹. Jednocześnie autorzy wyjaśniają, że zgodnie z zaleceniami Marcina Lutera w pracy duszpasterskiej duchowni mieli posługiwać się językiem ojczystym wiernych. Miało to uzasadnienie w priorytetowym traktowaniu komunikatywności i zrozumienia przekazu oraz upowszechnianiu treści wśród szerokiego kręgu odbiorców. Wyprowadzany jest więc z tego wniosek, iż „Na gruncie reformacji rodziły się podwaliny życia narodowego i języków narodowych”¹². Należy stwierdzić, że ta opinia jest pewną nadinterpretacją. Niemniej faktem jest, iż protestantyzm przyczyniał się do afirmacji mowy ojczystej wiernych, gdy przykładowo w Kościele katolickim dominowała jeszcze łacina. Jednocześnie trzeba się zgodzić ze stwierdzeniem, że „Reformacja otworzyła ziemię cieszyńską na polską kulturę i polskie wpływy językowe. (...) Polski charakter luteranizmu cieszyńskiego, mający oparcie w etnicznie polskiej ludności miejscowej, zaczął wyraźnie zyskiwać w ciągu wieków dominację nad czeskimi wpływami, opierającymi się na języku urzędowym Śląska Cieszyńskiego. (...) Niemczyzna zaś była od XVIII wieku wypierana z życia ewangelików przez język polski w zależności od zakresu praw i swobód, jakie lud ewangelicki był w stanie dla siebie wywalczyć i pokryć własne potrzeby językowe”¹³.

Specyfiką regionu Śląska Cieszyńskiego było to, że elity miejscowej ludności były niemieckojęzyczne lub związane ze społecznością czeską. Natomiast znacząca część populacji, zwłaszcza zamieszkująca tereny wiejskie, była związana z polską narodowością, jej kulturą i językiem. Reformacja dokonała więc podniesienia statusu tego środowiska poprzez wprowadzenie polskiego jako języka stosowanego powszechnie w praktykach religijnych. Ich istotnym elementem były kazania. To ważki aspekt nauczania, który przybliżał zarówno doktrynę Kościoła, jak i odnosił się do szeregu bieżących problemów dotyczących wiernych w życiu codziennym. Jak podkreślają autorzy, „Dla kaznodziei najważniejszym narzędziem jego pracy jest język, za pomocą którego przekazuje swoje myśli wiernym w trakcie kazania. Kazanie (czy też dziś homilia) jest

¹¹ K.D. Kadłubiec, *O cieszyńskoluterańskim etosie słowa*, [w:] *ibidem*, s. 5, 12.

¹² J. Raclavská, U. Kolber, J. Szymeczek, *Kazania cieszyńskie...*, s. 16-17.

¹³ *Ibidem*, s. 22.

specyficznym gatunkiem mowy. Chodzi o oralne wystąpienie publiczne, monolog nadawcy, czyli duchownego, stojącego w roli autorytetu, który przemawia do słuchaczy, wierzących, nie oczekuje jednak ich bezpośrednich słownych reakcji. Choć wygłaszany tekst odznacza się oficjalnością, powinien w zrozumiałym sposobie przekazać określone przesłanie (...)”¹⁴. Poprzez język kazań duchowni nie tylko wyjaśniali prawdy wiary, nawiązywali do momentów wyjątkowych, zarówno radosnych, jak i traumatycznych, czy też reagowali na codzienne wyzwania, ale również pośrednio umacniali tożsamość narodową. Język ojczysty, który nie stanowił urzędowego i stosowany był głównie przez ludność posiadającą niższy status społeczny, zyskiwał rangę środka komunikacji w życiu religijnym, czyli wzrastało jego znaczenie, a nawet w pewnym stopniu następował proces sakralizacji.

Poprzez postulat Lutra o konieczności głoszenia słowa Bożego w języku zrozumiałym dla odbiorców umacniana była świadomość narodowa ludności polskiej na ziemi cieszyńskiej. Niewątpliwie głównym celem była tutaj komunikatywność i funkcja praktyczna przekazu¹⁵. Uzyskiwane efekty dotyczyły jednak także w dużym zakresie sfery tożsamościowej. Język polski wykorzystywany był w życiu religijnym przez społeczność protestancką zarówno w formie pisanej poprzez publikacje książkowe czy periodyczne wydania, jak też przede wszystkim słowo mówione, które docierało do szerokiego kręgu odbiorców. Jak wynika z dokumentów, na tym obszarze głoszenie homilii po polsku było obowiązkiem. Co charakterystyczne, język kazań zawierał elementy typowe dla miejscowej odmiany, czyli pewne odniesienia gwarowe czy specyfikę związaną z codzienną komunikacją w tym regionie. W konsekwencji Cieszyn stawał się centralnym ośrodkiem protestantyzmu, lokalnego znaczenia, a jednocześnie polskości¹⁶. Było to więc wzajemne oddziaływanie. Zastosowanie języka polskiego, powszechnie używanego

¹⁴ Ibidem, s. 70.

¹⁵ Na temat komunikatywności kazań vide: A. Sieradzka-Mruk, *Język kaznodziejski jako przykład polszczyzny mówionej (wybrane aspekty)*, [w:] *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej Kraków, 25-26 września 2008 r.*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków 2009, s. 357-364; L. Szewczyk, „Siedzieć jak na tureckim kazaniu”, czyli o trudnym języku kazań, „Logopedia Silesiana” 2014, t. 3, s. 143-151; M. Klementowicz, *Funkcja fatyczna języka homilii i kazań*, „Roczniki Teologiczne” 2016, z. 12, s. 61-73.

¹⁶ J. Raclavská, U. Kolber, J. Szymeczek, *Kazania cieszyńskie...*, s. 74-75.

przez większość miejscowej ludności umacniało wśród niej przywiązanie do Kościoła luterańskiego, a z drugiej strony było instrumentem utwierdzenia polskiej tożsamości. Należy się więc zgodzić z autorami, że „Protestantyzm na terenach Śląska Cieszyńskiego od samego początku kształtował się jako ruch narodowy”¹⁷. Dlatego też na tym obszarze, co nietypowe jest dla innych regionów, gdzie występuje znaczące oddziaływanie pierwiastka polskiego, w powszechnym użyciu były obiegowe pojęcia Polak-protestant, Niemiec-katolik.

Publikację *Kazania cieszyńskie. O języku w kościele luterańskim*, której autorami są Jana Raclavská, Urszula Kolber i Józef Szymeczek, należy ocenić bardzo wysoko. Dotyczy ona historii, religioznawstwa i językoznawstwa. Wykracza jednak zdecydowanie poza utarte schematy. Ukazuje tło historyczne, zawiera analizę lingwistyczną, umożliwiając zrozumienie zachodzących procesów społecznych dotyczących nie tylko obszaru związanego z praktykami religijnymi, ale w dużym stopniu kształtowaniem się tożsamości narodowej czy nawet elementów procesów narodotwórczych. Stwarza także szansę zapoznania się z szeregiem materiałów źródłowych oraz ich krytyczną analizą. Jest dobrze udokumentowanym dziełem, które może zaspokoić zainteresowania poznawcze zarówno wnikliwego odbiorcy, jak też czytelnika oczekującego pewnego kompendium wiedzy podanego w przystępny sposób. Poszerza ono zakres wiedzy oraz przyczynia się do przełamywania stereotypów.

Wydawnictwo jest bardzo starannie przygotowane od strony edytorskiej. Zawiera także wiele materiałów ikonograficznych, ułatwiających zgłębienie i lepsze zrozumienie problemu. Pomimo niewątpliwie wysokiej oceny publikacji należy zgłosić też kilka uwag polemicznych. Przede wszystkim jest to nieproporcjonalność wielkości rozdziałów. Największy liczy 43 strony, a najmniejszy – 5. Część tytułów charakteryzuje się również minimalizmem treści nie ukazującej określonej zawartości merytorycznej, a ograniczającej się dość często tylko do nazwiska duchownego, którego treści kazań poddane zostały analizie. Wątpliwość budzi tytuł *Rejestr nazwisk*, gdy powszechnie stosowane są w języku polskim określenia „indeks nazwisk” lub „indeks osobowy” czy też „wykaz osób”. Wskazane byłoby również zamieszczenie spisu treści także w języ-

¹⁷ Ibidem, s. 146.

ku niemieckim, angielskim i czeskim, analogicznie do streszczeń, co ułatwiłoby korzystanie z tej pozycji czytelnikom zainteresowanym tą problematyką, a słabiej władającym językiem polskim. Miałoby to więc walor popularyzatorski.

Najbardziej współczesne elementy rozważań mają swoje odniesienie najwyżej do początków XX wieku. Wydaje się jednak, iż wskazane byłoby ukazanie w bardzo skondensowanym zakresie, jak podejmowane działania odbiły się na długofalowych procesach tożsamościowych. Śląsk Cieszyński, który na początku XX wieku był niepodzielną częścią Austro-Węgier, po niespełna dwóch dekadach został podzielony przez nowe państwa – Polskę oraz Czechosłowację, co było związane z ostrymi konfliktami. Część tych terenów później zmieniała też okresowo przynależność państwową, co miało znaczenie dla statusu poszczególnych grup narodowych oraz kwestii tożsamościowych. Nadal też w czeskiej części mniejszość polska stanowi znaczącą grupę ludności, która aktywnie uczestniczy w życiu Kościoła luterańskiego¹⁸.

Pomimo zgłoszenia pewnych uwag krytycznych czy polemicznych należy jednak uznać zarówno wysoki walor poznawczy, jak i analityczny publikacji. Podobnie rozważania dotyczące warstwy językowej mogą budzić zainteresowania nie tylko specjalistów zajmujących się problemami lingwistycznymi. To interesujące i wartościowe wydawnictwo, którego zakres odbiorców nie jest ograniczony tylko do wąskiego kręgu fachowców. Książka Jany Raclavskiej, Urszuli Kolber, Józefa Szymeczka *Kazania cieszyńskie. O języku w kościele luterańskim* może zainteresować zarówno historyków, jak też językoznawców, religioznawców, regionalistów, politologów, socjologów i wszystkich, którzy z różnych perspektyw zajmują się szeroko pojętą problematyką mniejszości czy też Polaków żyjących poza granicami kraju.

¹⁸ Cf. J. Wiechowski, *Spór o Zaolzie 1918-1920 i 1938*, Warszawa 1990; A. Knyt, *Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński 1918-2008*, Warszawa 2008; M.A. Koprowski, *Zginęli za sprawę polską. Mniejszość polska na Zaolziu 1870-2015*, Zakrzewo 2015; L. Wyszczelski, *Zaolzie 1919, 1938*, Warszawa 2022.

Bibliografia / References

- Bokszański Z., Piotrowski A., Ziółkowski M., *Socjologia języka*, Warszawa 1977.
- Dzwonkowski R., *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.
- Klementowicz M., *Funkcja fatyczna języka homilii i kazań*, „Roczniki Teologiczne” 2016, z. 12.
- Knyt A., *Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński 1918-2008*, Warszawa 2008.
- Koprowski M.A., *Zginęli za sprawę polską. Mniejszość polska na Zaolziu 1870-2015*, Zakrzewo 2015.
- Kubica G., *Luteranie na Śląsku Cieszyńskim. Studium historyczno-socjologiczne*, Bielsko-Biała 1996.
- Maciuszko J.T., *Ewangelicka postyllografia polska XVI-XVIII wieku. Charakterystyka – analiza porównawcza – recepcja*, Warszawa 1987.
- Michalska M., *Religijność na pograniczu. Polacy na Zaolziu*, Czeski Cieszyn 2006.
- Ossowski S., *Więź społeczna i dziedzictwo krwi. Dzieła*, t. II, Warszawa 1966.
- Pałka E., *Śląski Kościół Ewangelicki Augsburskiego wyznania na Zaolziu. Od polskiej organizacji religijnej do Kościoła czeskiego*, Wrocław 2007.
- Raclavská J., Kolber U., Szymeczek J., *Kazania cieszyńskie. O języku w kościele luteranckim*, Czeski Cieszyn 2022.
- Rusek H., *Religia i polskość na Zaolziu*, Kraków 2002.
- Sadowski A., *Spółczesność wielokulturowa z perspektywy pogranicza*, Kraków 2019.
- Sieradzka-Mruk A., *Język kaszubski jako przykład polszczyzny mówionej (wybrane aspekty)*, [w:] *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej Kraków, 25–26 września 2008 r.*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków 2009.
- Stegner T., *Bóg, protestantyzm, Polska. Bibliografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819-1882)*, Gdańsk 2000.
- Szewczyk L., „Siedzieć jak na tureckim kazaniu”, czyli o trudnym języku kazań, „Logopedia Silesiana” 2014, t. 3.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000.
- Wiechowski J., *Spór o Zaolzie 1918-1920 i 1938*, Warszawa 1990.
- Wysocki A., „Polak-katolik”? O związkach między deklarowaną religijnością a poczuciem tożsamości narodowej Polaków, „Przegląd Religioznawczy” 2022, nr 2.
- Wyszczelski L., *Zaolzie 1919, 1938*, Warszawa 2022.
- Zenderowski R., *Pamięć i tożsamość narodowa*, „Athenaeum” 2011, vol. 28.